

J. LAUČIŪTĖ

SENIEJI BALŲ ETNONIMAI INDOEUROPIETIŠKOSIOS ONOMASTIKOS FONE

Visuotinai pripažintas baltų kalbų archaiškas pobūdis turėtų įteisinti prielaidą, jog baltų kalbos išlaikė daug tokių ypatybių, kurios yra senesnės už kalbinį fenomeną, vadinamą bendrąja baltų prokalbe. Tai reiškia, kad kai kurie baltų kalbų faktai atspindi tą periodą, kai bendroji ide. prokalbė dar tebebuvo bendro vystymosi ir – vėliau – skilimo stadijoje. Todėl, tyrinėjant baltų kalbas, reikėtų nuolat skirti (ar bent bandyti skirti) kelis chronologinius sluoksnius, iš kurių jauniausiąjį sudarytų faktai, būdingi dabartinėms baltų (latvių ir lietuvių) kalboms ir dialektams, o seniausiąjį – faktai, atspindintys baltų kalbų ryšius su kitomis ide. kalbomis ir daugmaž betarpiškai išriedantys iš bendroeuropietiškojo ar senojo europietiškojo (= H. Kraės *alteuropäisch*) periodo. Baltiškos medžiagos dėsninga interpretacija tokiam indoeuropietiškame fone vienodai tiktų tyrinėjant tiek fonetinius, gramatinius reiškinius, tiek ir leksiką, tarp jų – onomastiką. Šitokiame fone terminai „baltų“, „baltišką“ turėtų ne vien kalbinę-etninę, bet ir chronologinę prasmę, būtent: „vėlyvesnis“, lyginant su bendru indoeuropietiškuoju ar bendru europietiškuoju periodu, arba – „ankstyvesnis“, jei lyginsime su dabartiniu periodu.

Taigi, atsižvelgiant į ypatingą baltų kalbų faktų archaiškumą, nuolat reikia plėsti vidinės rekonstrukcijos metodo chronologines ribas, nesustoti prie prabaltiškų (tuo labiau prie pralietuviškų) rekonstrukcijų, bet gilintis į dar senesnius klodus. O tai įmanoma padaryti tik plečiant tyrinėjimų arealą ir įjungiant kitų ide. kalbų faktus, kitaip sakant, naudotis dar ir tokiais lingvistiniais tyrinėjimo metodais, kaip lyginamasis-istorinis ir arealinis. Lingvistinėje literatūroje jau buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad arealiniai duomenys padeda išaiškinti kai kurias išorines kalbinių reiškinių priežastis (pvz., tarpusavio kontaktus), ir taip mus priartina prie etninių ir lingvistinių-genetinių tyrinėjimų.

Kaip žinoma, sprendžiant etnines ir lingvistines genezės problemas, svarbų vaidmenį vaidina onomastikos duomenys, tarp jų ir etnonimijos. Baltų etnonimijos tyrinėjimai iki šiol paprastai teapimdavo atskirų etnonimų etimologiją. Negausūs žinomi baltiškai etnonimai (lyginant su germanų, keltų ar slavų etnonimais) nesudaro pakankamai tvirto pamato, kuriuo remiantis būtų galima nustatyti semantinius bei struktūrinius etnonimų darybos dėsningumus. Todėl šioje srityje iki šiol vis dar esa-

ma daug neaiškumų, kurie trukdo susidaryti vieningai nuomonei dėl senųjų baltiškų etnonimų kilmės ir net etninės-kalbinės priklausomybės, tokių kaip *aisčiai*, *prūsai*, *galindai*, *kuršiai*¹.

Etnonimai, kurie sudaro vieną iš onomastikos sričių, visų pirma tyrinėtini, laikantis jau žinomos bendrosios onomastikos tyrinėjimų metodikos, kuri tikslinama ir tobulinama, atsižvelgiant ir į apeliatyvinės leksikos tyrinėjimų pasiektus rezultatus. Todėl, kalbant apie baltų etnonimiją, pravartu prisiminti B. Savukyno siūlytą arealinės tipologijos metodą, kuris taikytinas tada, kai dėl labai giminiškų kalbų artimumo atskirų žodžių kilmę nustatyti nepadedą, pvz., fonetiniai kriterijai: „...šitas metodas gali tapti pakankamai rezultatyviu, jeigu mes nustatysime atitinkamų darybinių modelių arealus, siedami juos su atitinkamais etnolingvistiniais arealais².

Be to, senajai baltų etnonimijai būdingas ypač glaudus darybinis ryšys su kitais onimais, pirmiausia su vandenvardžiais. Etnonimas, pavyzdžiui, gali būti padarytas tiesiog iš vandenvardžio = kraštovardžio be specialių etnoniminių priesagų, iš to vardo tik padaryta daugiskaita: *Lietava* → *Lietuva* → *lietuviai*; panašiai, matyti, yra ir su *Prūsa* → *prūsai*, *Galinda* → *galindai*. Šitokia etnonimų darybos struktūra gana gerai yra išlaikyta lietuvių kalboje: latvių kalboje etnonimizacija su atitinkamomis „etnonimiškomis“ priesagomis yra pažengusi toliau į priekį, kaip ir slavų kalbose. Todėl, kai nagrinėjame senųjų etnonimų kilmę ir darybos ypatumus, kalba gali eiti ne tiek apie patį etnonimą siaurąja prasme, kiek apie tą toponimą ar apeliatyvą, kurio pagrindu susidarė atitinkamas etnonimas. Pvz., išskirdami priesagą *-ind-* etnonime *galindai*, turime galvoje ne šios priesagos etnonimišką, galindišką, pobūdį, o jos buvimą šitame onime nepriklausomai nuo to, ar šiuo vardu vadinamas hidronimas, ar etnosas.

Pripažįstant ankstyvą atskirų etnonimų susidarymo chronologiją, ypač svarbią reikšmę įgauna tipologinių ir etimologinių paralelių paieškos tose ide. kalbose, su kuriomis baltų kalbos galėjo kontaktuoti ankstyviausiais bendrosios baltų prokalbės gyvavimo amžiais. Todėl į tyrinėjimų objektą reikėtų įtraukti ne tik tradicinius slavų kalbų duomenis, bet ir apžvelgti turimus, nors ir negausius, ilyrų, trakų, keltų, italikų kalbų faktus, nekalbant jau apie lyginimą su germanų kalbų medžiaga.

Atitikmenų baltų onomastikai kitų ide. kalbų onomastikoje yra ieškoję ir radę H. Krajė, V. P. Šmidas, I. Duridanovas ir kt. Ypač įdomių paralelių etnonimams yra

¹ Plg. T. Lovmianskio nuomonę, jog Tacito *Aestiae*, o vėliau *kuršiai* buvo suomių gentys, M. Rudnickio siūlomą slavišką *Galindų* vardo ir etnoso kilmę, O. Trubačiovo paskelbtą germanišką *Prūsų* vardo etimologiją ir t.t.

² Савукинас Б. К. К проблеме западнобалтского субстрата // Baltistica. 1966. T. 1, sąs. 2. P. 172 t. (trump. Savukynas B.). Tiesa, straipsnyje kalbama tik apie hidronimų nagrinėjimą, ir tik vienos iš baltų kalbų – jotvingių, bet išvadas galima išplėsti visam baltų kalbų arealui, nagrinėjamam ide. kalbų fone, kaip kad jotvingių kalbos faktai nagrinėjami kitų baltų kalbų fone.

suradęs V. Toporovas, plg. jo siūlomas paraleles šiems baltų etnonimams: *sēliai* : trakų gentis *Selletes*, toponimai *Σελλοί*, *Σηλυμβρία*, antroponimas *Σῆλυς*; *galindai*: miestas *Kalindoia*, *Kalindia* Trakijos provincijoje Migdonijoje: *prūsai* ; trakų toponimai *Brussa*, *Προῦσα*, *Προύσιος*, *Βρουσαεύς*, *Prusensis*, antroponimas *Prusias*, keltų toponimas *Prausī*, vak. germanų etnonimai *Frūsja*, *Frisii* ir kt.³ Jo pateikiamas paraleles dar būtų galima papildyti, plg. lužičėnų genties pavadinimą *Sel-puli*, kurio pirmas komponentas lygintinas su sėlių vardu. Su *aisčių* pavadinimu būtų galima lyginti venetams priskiriamos genties pavadinimą *Ad-estae*, *At-este*⁴. Galbūt verti dėmesio ir kiti pavadinimai, artimi *lietuvių* ir *latvių* vardams: keltų gentis *Lat-ōv-ici*, galų *Let-av-ija*, airių *Letha* „vakarinė Galijos dalis“, germanų (ar keltų) gentis *Letos*, *Laetus*⁵ ir kt.

Jau vien pateiktieji ilyrų, trakų, keltų, italikų, germanų onomastikos duomenys leidžia teigti, jog dalis baltų etnonimų priklauso seniausių Europos indoeuropietiškujų etnonimų sluoksniui, ir jų struktūrinių (atskirais atvejais – ir etimologinių) ištakų reikia ieškoti anksčiau negu bendrojoje baltiškoje epochoje. Panašu į tai, kad toje epochoje etnonimai dažnai būdavo sudarinėjami pagal modelį: hidronimas → kraštovardis → etnonimas⁶. Remdamasis šituo modeliu, K. Kuzavinis visai pamatuo-tai siūlo atsisakyti pavadinimų *Aista*, *aisčiai* ryšio su la. *istnieki*, s. sl. *istъ* „tikras“ ar su vak. vok. aukšt. *este* < **aist-* „jauja“, o laikyti juos hidroniminės kilmės pavadinimais⁷, plg. tokius liet. hidronimus, kaip *Aistà*, *Aisetà*, *Aīsetas*, *Aisetaī*, la. *Ai-šate*. Jie kilę iš ide. šaknies **ei-/oi-*, išplėstos determinantu (K. Kuzavinio terminologija) -*s-* ir turinčios reikšmę „eiti, skubiai judėti; tekėti“. Šitą šaknį be priesagos -*t-* randame tiek baltų, tiek kitų ide. kalbų toponimuose: lie. *Aisė*, la. *Aiša*, pr. *Ays-sen*, trakų upė *Aesius*, miestas *Αἷσα*, antroponimas *Aesepus*, *Αἷσις ποταμός* Umbrijoje. Kaip matome, baltų kalbų areale išlaikyti visi toponimai, iliustruojantys darybinės struktūros raidą: nuo paprastos šaknies (su determinantu) *ais-* iki priesagos -*t-* darinių, kurie savo ruožtu turi dar kitų variantų: -*t-*, -*et-*, -*at-*, būdingų ne vien baltų, bet ir visai Vidurio Europos indoeuropietišškai onomastikai, plg.: baltų: *Aisė* → *Aīs-et-as*, *Ais-t-à*, *Aiš-at-e*, trakų *Βάνες* „pilis Dakijoje“ → *Βάν-τ-ιοι*, etnonimas,

³ Топоров В. Н. Несколько иллирийско-балтийских параллелей из области топонимастики // Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964. С. 56; его же. К фракийско-балтийским языковым параллелям. I // Балканское языкознание. М., 1973. С. 30–63 (trump. Топоров БЯ); его же. Балт. *GALIND- в этнолингвистической и ареальной перспективе // Проблемы этнической истории балтов: Тез. докл. Рига, 1977. С. 126.

⁴ Šita gentis prie Adrijos jūros įkūrė miestą *Este* (VIII–IV a. pr. m.e.). Garsų ar grafemų *ae/ e/ ei/ai* kaita antikinių šaltinių minimuose pavadinimuose – plačiai paplitęs reiškinys, žr. Топоров БЯ, с. 56–57, pavyzdžiai su šaknimi *Cuil-* ir kt.

⁵ Schafarik P.J. Slawische Alterthumer. Bd. I. Leipzig, 1843. S. 304, 365 ir kt.

⁶ Kuzavinis K. Etymologica. – В I (2), 1966, p. 177–178.

⁷ Ten pat. P. 178.

ilyrų Βαν-τ-ία ir kt. Beje, ir šitas pavadinimas turi atitikmenų baltų toponimijoje: lie. *Bōu-ė*, la. *Baņ-i*, pr. *Ban-et-in*, lie. *Ban-aič-iai*.

Toliau galima pateikti nemažai pavyzdžių, kur baltų kalbų medžiaga tarsi paremia, papildo ar atstato indoeuropietiškos onomastikos darybines grandis, sudarydama su jomis vieningą toponomastinį arealą: lie. *Nóva*, la. *Nâve*, pr. *Nawen* / ilyr. *Novae*, trak. *Noys*, *Novas* / : lie. *Nōv-et-as*; lie. *Pūras*, kurš. *Pure*, *Puren* : trak. Πυρ-ετ-ός (= Pruto upė), Πορ-ατ-α; la. *Kasis*, *Ḳesa*, lie. *Kēsė*, *Kesiaĩ* : la. *Ḳes-t-i*, *Kas-t-esupe*, trak. *Cos-t-as*, *Cas-t-us*⁸. Galbūt tą patį onomastinį modelį ir priesagų kaitą atspindi lie. *Venỹs* : *Vent-a* (ežeras ir iš jo ištekanti upė)⁹. Kamienas *vent-* (> *vint-*) randamas ir kituose toponimuose: lie. *Veñtės* Ragas; *Veñtos*, ež. *Ažvintis*. Galbūt tos pačios kilmės, tik su germanizuota fonetika, būtų ir etnonimas *vindai* (< **vint-/*vent-*) – gentis, viduramžiais gyvenusi Ventos upės (jos germanizuota forma *Windau*) žiotyse. Iš čia jau nebetoli ir iki viduramžiais prie Baltijos jūros gyvenusios slavų genties pavadinimo *vendai*, o nuo jų – iki antikinių *Venetų*. Šiaip ar taip, nagrinėjant senųjų *Venetų* vardo (ir genties) kilmės [klausimus, nevertėtų apeiti baltų onomastinės medžiagos, kas, deja, pasitaiko kai kurių kalbininkų darbuose¹⁰.

Jau V. Toporovas atkreipė dėmesį į tai, kad kartais toponimai (ir etnonimai) daromi iš tos pačios šaknies ir su priesaga *-t-* (*-et-* ir kitais variantais), ir su priesaga *s-* (*-es-*, *-is-* ir t. t.), plg. trak. Βάνες pilis Dakijoje ir jos [vedinius: etnonimai Βάν-τ-ιοι (= ilyr. Βαν-τ-ία) ir Βαν-ίσ-ατ; prūs. *Banow* – *Ban-et-in*: *Ban-s-e*, *Ban-s-in* (Т о п о р о в Б Я, с. 37). Panašių pavyzdžių toponimijoje yra ir daugiau: ilyr. *Tara* : trak. *Tar-s-a*, pr. *Tar-s-el* : lie. *Tar-ūt-is*, lie. hidron. *Bal-t-a*, *Bal-t-is* : *Bal-s-ė*, *Bal-s-is* ir kt. Priesagų *-t-/-s-* kaita aptinkama ir baltų apeliatyvinėje leksikoje: pr. *lay-d-is* „molis“ (= lie. *lai-t-as*) : *lay-s-o* „smėlis“. Taigi galima teigti, jog priesaga *-s-* buvo populiari baltų ir iš viso ide. onomastikoje bei apeliatyvinėje leksikoje¹². Šios priesagos dariniai baltų onomastikoje galbūt ne tokie gausūs kaip kitose kalbose, dažnai apaugę kitomis priesagomis (plg. lie. *Ai-s-ė* : *Ai-s-t-a*, *Ai-s-et-a*, *Al-s-a* : *Al-s-et-a* ir t. t.), kas kliudo išskirti pirminę šaknį ir pirminį kamieną. Baltų kalbų areale ši priesaga, matyt, gana anksti tapo neproduktyvia, ką patvirtintų dar ir šitas faktas: vienas iš esminių bruožų, skiriančių Pamaskvės baltiškąją hidronimiją nuo bal-

⁸ Šitos ir sekančios paralelės pateiktos remiantis medžiaga iš anksčiau minėtų V. Toporovo straipsnių.

⁹ Lietuvoje esama dviejų ežerų *Venys*, iš kurių ištekėjusios dvi upės *Ventos*, tačiau iki mūsų dienų išliko tik viena *Venta*: Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. V., 1981. P. 372.

¹⁰ Lehr-Spławiński T. O pierwotnych Wenetach // Inter arma: Zbiór prac, ofiarowanych prof. K. Nitschowi. Kraków, 1944. S. 21–50.

¹² Plačiau apie priesagos *-s-* darinius baltų hidronimijoje žr. Savukynas B 170.

tiškosios Padnieprės hidronimijos, V. Toporovo nuomone, esąs tas, kad Pamaskvėje beveik visiškai išnyksta pavadinimai su formantu *-s*¹³, o Padnieprėje jų esama gana daug, plg. *Pelesa*, *Lučesa* < **lauk-es-a*, *Vodsa* < **vad-s-a*, *Ved-os-a* ir t. t. Turint galvoje tiek priesagos *-s* senumą, tiek indoeuropietiškas jos darinių paraleles ir hidronimijoje, ir etnonimijoje, galima tikėtis, jog ir baltų etnonimijoje esama šios priesagos darinių. Šiuo požiūriu dėmesio vertas būtų *prūsų* vardas. Anksčiau minėtos to vardo paralelės trakų, ilyrų, germanų onomastikoje patvirtina prielaidą, jog šis vardas – jau vien pagal arealinius duomenis – priklauso seniausiam etnonimų sluoksniui. Čia reikia sutikti su K. Kuzavinio, V. Mažiulio, B. Savukyno siūlymu – laikyti šį vardą hidroniminės kilmės etnonimu¹⁴. Tai visiškai atitiktų baltiškų etnonimų topografinį-hidroniminį pobūdį. Tačiau tolesni hipotetiško hidronimo **prūs-* kilmės aiškinimai kelia ir abejonių. Išskiriamąją šaknį **prūs-/*prus-* daugelis kalbininkų, tenkindamiesi vien baltų kalbų etimologine medžiaga, sieja su veiksmažodžiais *prūsti*, *praūsti* ar *prūsti* „gerai augti, tarpti“¹⁵. Tai pernelyg „atjaunina“ šią seną, tikriausiai bendrojo (indo)europietiškojo periodo, pavadinimą. V. Toporovas jau bandė lyginti indoeuropietiškuosius **prūs-/*prus-* kamieno vardus su etruskiškais pavadinimais (plg. etrusk. *prus[e]* „Prusius“), siedamas juos visus su etrusk. *pūr-/*pr-* „vor“¹⁶. Nesiimant spręsti šitos etimologijos pagrįstumo, vis dėlto, atrodo, galima pritarti jo siūlomam struktūriniam modeliui: šaknis *prū-/*pru-* ir priesaga (arba determinantas) *-s-*, su kuria galėjo būti sudarytas hidronimas ar kitas toponimas, davęs pagrindą atsirasti etnonimui *Prūsai*. Taigi vargu ar visiškai teisinga būtų teigti šią etnonimą esant specifiniu baltišku (kai „baltiškas“ = „vėlyvesnis“) dariniu. Dar mažiau pagrindo yra laikyti jį „darybiškai izoliuotu baltų kalbose“¹⁷. Priesaga *-s-* nesvetima nei baltiškiems apeliatyvams, nei senesnio sluoksnio toponimams, ir pavadinimai *Prūsa* → *prūsai* greičiausiai susidarė epochoje, kai Europos indoeuropietiškosios kalbos dar nebuvo galutinai išsiskyrusios į atskiras kalbas arba kai jos dar tebegyveno aktyvių kontaktų periodą. O kada šis vardas pradėjo žymėti vieną iš baltų genčių – tai klausimas, į kurį atsakyti tegali baltų genčių susidarymo istorija.

¹³ Topоров В. Н. О балтийском элементе в Подмоскowie // *Baltistica*. V., 1972. I priedas. P. 215.

¹⁴ Kuzavinis K. Prūsų kalba. V., 1964. P. 5; Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. V., 1966. P. 15.

¹⁵ Kazlauskas J. Prūsai ir jų raštai // *Pergalė*. 1967. Nr. 4. P. 163. Karaliūnas S. Dėl prūsų etnonimo kilmės ir reikšmės // *Baltistica*. V., 1977. T. XIII, sąs. 2. P. 372–373. Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. P. 15.

¹⁶ Topоров В. Н. К фракийско-балтийским языковым параллелям. 2 / *Балканский лингвистический сборник*. М., 1977. С. 82.

¹⁷ Трубачев О. Н. Заметки по этимологии и ономастике (на материале балто-германских отношений) // *Питання ономастики (Матеріали II Республіканської наради з питань ономастики)*. Київ, 1965. С. 17.

Galimas daiktas, kad *prūsai* – ne vienintelis baltų etnonimas, kuriame galima išskirti priesagą *-s-*. Turint galvoje dėsningą *-s-* vartimą į *-š-* po *-r-* lietuvių kalboje, priesagos *-s-* dariniu gal būtų galima laikyti ir vardą *kuršiai*. Kad eilėje toponimų *kurš-* yra ne šaknis, o kamienas, susidedantis iš šaknies *kur-* ir priesagos *-š-*, yra minėje ir kiti tyrinėtojai. J. Kazlauskas, pvz., matė ryšį tarp lie. hidron. *Kur-š-ėlė*, *Kur-š-él-ka* ir *Kur-šs*, *Kur-ėlis*, *Kūr-à* ir galbūt la. *Kūras*, *Kūrēni*, jeigu pastarieji nebūtų lybiškos kilmės (plg. lyb. *kūr* „Scheuer, Tenne“)¹⁸.

Šio straipsnio tikslas buvo ne naujų etimologijų ieškoti, o tik bandyti baltų kalbų medžiagoje (šiuo atveju etnonimijoje) surasti ir išskirti tas ypatybes, kurios teikia baltų kalboms išskirtinai archaišką pobūdį ir, pasak V. Toporovo, daro jas senosios indoeuropiečių kalbos draustiniu¹⁹. Viena tokių ypatybių yra gausios semantinės ir struktūrinės paralelės su senąja (indo)europiečių onomastika, antra (turint omeny etnonimiją) – jos neetnonimiškumas: specifiskų (baltiškų) etnonimiškų formantų nebuvimas ir topografiškas (dažniausiai hidronimiškas) pobūdis, kuris verčia tyrinėti etnonimus platesniame – onomastiniame kontekste.

¹⁸ Kazlauskas J. Dėl kuršių vardo etimologijos // Baltistica. 1968. T. 4, sąs. 1. P. 61. Tiesa, patį etnonimą jis siejo su lie. *kuřšas* „vařšas“. Su rekonstruojamu balt. **kurřas* „tamsus“ siūlo sieti etnonimą *kuršiai* K. Kuzavinis.

¹⁹ Topоров В. Н. Вступительные замечания (категория времени и пространства и балтийское языкознание) // Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом: Предварительные материалы. М., 1976. С. 6.